

TALLINNA ÜLIKOOLI RAHVUSVAHELISTE SOTSIAALUURINGUTE KESKUS

TÖÖTURU EBAKINDLUST
KOGEVAD EESTI NOORED:
vanemate ja sotsiaalsete
võrgustike toetus
täiskasvanuks saamisel

RASI toimetised nr 4

RASI

TALLINNA
ÜLIKOOL

Jelena Helemäe

November 2018

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti
tuleviku heaks

Rahvusvaheliste Sotsiaaluuringute Keskuse (RASI) eelkäija asutati 1998. aastal Teaduste Akadeemia koosseisus. RASI on praegu Tallinna Ülikooli Ühiskonnateaduste Instituudi sotsiaalteaduslik interdistsiplinaarne teadus- ja arenduskeskus. TLÜ RASI uurimisteedad hõlmavad ühiskondliku ebavõrdsuse eri tahke: sugu, rahvus, vanus, põlvkond, haridus, ametipositsioon. Rahvusvahelised ja riiklikud projektid on seotud mh elukestva õppe probleemistikaga, noorte lülitumisega tööellu ning kumulatiivse halvemuse tekke- ja kompensatsioonimehhanismidega Eestis ning laiemalt kogu Euroopa Liidus. Uuem temaatika osakonna uurimistöös on seotud aktiivse vananemise küsimustega.

Raportis analüüsitud intervjuud tehtud TLÜ RASI juhitud projekti „Noorte sotsiaalne tõrjutus Euroopas: kumulatiivne halvemus, toimetulekustrateegiad ja tõhusad poliitikad (EXCEPT)“ raames, mida rahastab Euroopa Liidu teadusuuringute ja innovatsiooniprogramm „Horisont 2020“, lepingu nr 649496. Eesti olukorda kirjeldavate ja võrdlevate analüüside koostamist rahastas Eesti Noorsootöö Keskus.

Helemäe, L. (2018). *Tööturu ebakindlust kogevad Eesti noored: vanemate ja sotsiaalsete võrgustike toetus täiskasvanuks saamisel*. RASI toimetised nr 4. Tallinn: Tallinna Ülikool.

ISSN 2613-733X

ISBN 978-9949-29-440-4 (pdf)

Kontaktandmed:

Rahvusvaheliste sotsiaaluuringute keskus

Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn

Koduleht: <http://www.tlu.ee/rasi>

Telefon: 619 9860

E-post: راسي@tlu.ee

RASI sotsiaalmeedias:

Twitter https://twitter.com/rasi_iiss

Facebook <https://www.facebook.com/TLURASI/>

Sisukord

Sissejuhatus	4
Probleemi püstitus: miks on vanemate ja sotsiaalsete võrgustike roll täiskasvanuks saamisel nii oluline.....	6
Tööturu ebakindluse mõju Eesti noorte iseseisvumisele: kellelt tuleb abi.....	7
Ebasoodsas tööturuolukorras noorte iseseisvumise muustrid ja neile osutatav mitteformaalne abi.....	9
1. VARAJANE ISESEISVUMINE	10
1.1 Varakult tööle tõttajad	10
1.2 Asendustoetajate otsijad	13
1.3 Alaealised mässaja(nna)d.....	15
2. VANEMATE PERES PÜSIMINE KUNI KESKHARIDUSE OMANDAMISENI VÕI TÄISEANI	17
2.1 Tööturule tõttajad	17
2.2 Oma (perele) kodu loojad	18
2.3 (Kõrg)hariduse omandajad.....	19
2.4 Ettemakstud iseseisvumine	20
3. VANEMATEKODUS PÜSIJAD	22
3.1 Algajad iseseisvumiseks valmistujad	22
3.2. Raskustesse takerdunud iseseisvujad	22
3.3. Iseseisvumise edasilükkajad.....	23
Kokkuvõte.....	26
Kasutatud kirjandus	29

Sissejuhatus

Noorte töötuse kasv viimase ülemaailmse kriisi tulemusena tõstis taas päevakorda küsimuse selle lühi- ja pikaajalistest mõjudest noorte käekäigule. Kuivõrd pärsib noorte täiskasvanuks saamist töötus ja laiemalt ebakindel tööturu olukord? See oli üks keskseid küsimusi, millele otsiti vastust ka EXCEPT¹-projekti raames. Pärsib küll, kõlas uurijate vastus. Perekond, ka sõprade ja tuttavate võrgustikud osutusid aga kõige tugevamaks kaitsevahendiks töötuse laastava mõju vastu iseseisvumisele. Samas on nii riikide kui ka eri noorterühmade vahel suuri erinevusi selles, kui võimekad need võrgustikud noort abistama on. Seega vajavad eri noorterühmad riskide maandamiseks erinevat laadi abi ja toetust (ka vanemliku toetuse puudumise kompenseerimist). Raportis analüüsitakse, kuidas vanemad ja sõbrad-tuttavad aitavad üle saada tööturu ebakindlusest. Raport on koostatud EXCEPT-projekti materjalide põhjal, eelkõige lähtudes süvaintervjuude analüüsi tulemustest, mis on esitatud aruannetes ning E. Reiska, E-L. Roosmaa, K. Orase ja M. Taru poolt kokku võetud projekti toimetiste väljaandes „Young adults in insecure labour market positions in Estonia. The results from a qualitative study“².

Rapordi aluseks on valim, mille moodustavad 53 intervjuud. Intervjuud tehti 2015. aasta novembrist kuni 2016. aasta juunini³. Lähtuvalt EXCEPT-projekti raames tehtud uuringu kriteeriumitest, intervjueriti 18–30-aastaseid töötuid noori, ajutiselt või osaaajaga töötavaid noori ja mitteametlikult töötavaid noori. Edukate toimetulekustrateegiade kohta saadi informatsiooni üksikutelt noortelt, kes intervjuu ajaks olid leidnud töökoha, kuid olid varem kogenud tööturu ebakindlust või tõrjutust (Bertolini, Bolzoni, Moiso & Musumeci, 2018). Eesti valimis peeti töötuks noort, kes pole 6 kuud ametlikult töötanud ega õppinud.

Regioonid olid valitud nii, et oleks esindatud nii väikse (Tallinnas ja Tartus 29 intervjuud) kui ka suure tööpuudusega piirkonnad (Kagu-Eesti maakondades ja Ida-Virumaal 24 intervjuud). 10 intervjuud tehti venekeelsete noortega. Kokku osales intervjuudes 28 naist ja 25 meest, sarnane sooline tasakaal oli ka kahes kirjeldatud valimi osas.

Saavutamaks tasakaalustatud vanuselist jaotust, viidi 24 intervjuud 53-st läbi 18–24-aastastega ja 29 intervjuud 25–30-aastastega. Uurimaks kõige haavatavamate noorte tööturukogemust, tehti 23 intervjuud noortega, kelle kõrgeim haridustase oli põhiharidus, 19 nendega, kelle kõrgeim haridus oli keskharidus (sh 3 kutseharidusega noort), ja 2 intervjuud kutsekõrghariduse omandanutega. Kõrghariduse oli omandanud 9 intervjuueeritavat (üks neist ISCED 6, teised ISCED 5).

E. Reiska, E-L. Roosmaa, K. Orase ja M. Taru ülalmainitud toimetiste väljaande „Autonoomia“ osas esitatud eluaseme autonoomia tüpoloogia alusel eristatakse raportis järgmisi iseseisvumisprotsessi alguse mustreid (vt tabel 1).

¹ <http://www.except-project.eu/>

² <http://www.except-project.eu/working-papers/>

³ Intervjuueeritavate värbamiseks tehti koostööd Töötukassaga, kohalike sotsiaaltöötajate ja Tugila programmiga, infot intervjuude korraldamise kohta levitati töötajatele suunatud meililistides ja Facebooki gruppides ning üksikud intervjuueeritavad värvati ka lumepallimeetodit kasutades (vt E. Reiska. Noorte sotsiaalne tõrjutus: lk 5).

Tabel 1. Iseseisvumise protsessi algust iseloomustavad muustrid

Iseseisvumise protsessi alguse muustrid		Lühiiseloomustus
1. Varajane iseseisvumine: algab enne täisiga või keskhariduse omandamist	1.1. Varakult tööturule tõttajad	Materiaalse toe puudumise kompenseerimiseks asutakse tööd otsima/elatist teenima (sh tööturu hallis ja isegi kriminaalses sektoris)
	1.2. Asendustoetajate otsijad	Mittemateriaalse (emotsionaalse, praktilise, informatsioonilise) toe puudumise kompenseerimiseks - kolitakse sugulaste juurde või - kolitakse kokku partneriga
	1.3. Alaealised mässaaja(nna)d	Puberteedieas partneriga vanemate juurest (ja nende toetusel) ära kolinud ja lühikese aja pärast naasnud
2. Täisealiste iseseisvumine: vanematekodust lahkumine mitte enne keskhariduse omandamist või täisealiseks saamist	2.1. Tööturule tõttajad	Pärast hariduskohustuse täitmist või keskharidust asutakse tööle (tihti vahetades selleks ka elukohta ja kolitakse mõnda teise linna/asulasse)
	2.2. Oma (perele) kodu loojad	Vanematekodust kolitakse välja oma pere eluasemele (sellele võib eelneda ka raskustesse takerdumise faas)
	2.3. (Kõrg)hariduse omandajad	Hariduse omandamiseks kodust lahkujate tuumiku moodustavad kõrghariduse omandajad. Väikestes maa-asulates elavad noored võivad olla sunnitud lahkuma kodust juba põhihariduse omandamiseks, mida võiks tõlgendada pigem pikaajalise kodust äraoleku kui iseseisvumisena
	2.4. Ettemakstud iseseisvumine	Vanemad panustavad lapse iseseisvumisse (ostavad lapsele korteri), ilma et lapsed oleksid iseseisvust taotlenud
3. Vanematekodus püsimine	3.1. Algajad iseseisvumiseks valmistujad	Kuni 21–22-aastased koolikohustuse täitnud, tavaliselt keskhariduse omandanud, ka nt ajateenistusest tulnud noored, kes võtavad (nt aastaks) aja maha tulevikuplaanide tegemiseks
	3.2. Raskustesse takerdunud iseseisvujad	(Stabiilse) töö puudumine ei võimalda lahkuda vanematekodust (perega)
	3.3. Iseseisvumise edasilükkajad	Noored 20. eluaastate teises pooles, kes enam ei õpi ja kelle sissetulekuallikaks on juhutööd ja/või toetused (nt töövõimetoetus)

Probleemi püstitus: miks on vanemate ja sotsiaalsete võrgustike roll täiskasvanuks saamisel nii oluline

Noorust kui staatust, noori kui ühiskonnagruppi ohustab sotsiaalne tõrjutus niivõrd, kui vanus on sotsiaalse eristumise aluseks selles ühiskonnas (Silver 2007). Tänapäeva ühiskondades peetakse noorte all silmas inimesi, kes ei ole enam lapsed, kuid kellel ei ole veel ka täiskasvanustaatus. Selles mõttes on noorus üleminekuperiood, „osalise iseseisvuse“ aeg. Täiskasvanuks saamist on traditsiooniliselt iseloomustanud nii majanduslik iseseisvus, lahkumine vanematekodust kui ka abielu ja lapsed. Lääne arenenud ühiskondades hakkasid need protsessid teisenema alates 1970. aastatest. Muutused toimusid nii kestuse kui ka keerulisuse mõttes: üleminekute omavaheline seos osutub nõrgemaks (nt tööle asumisega ei pruugi kaasnedagi lahkumine vanematekodust). Ka ei ole need üleminekud enam „pöördumatud“. Eesti noori hakkas see muster iseloomustama alles 1990. aastatest. Eriti ilmne on muutus vanematekodust äraolomise puhul, kus noored küll kolivad välja, aga võivad eri asjaoludel mõne aja pärast naasta. 21. sajandi noori on nimetatud ka bumerangi-põlvkonnaks. Iseseisvumise trajektoor ehk see, kuidas noortel need üleminekud edenevad (koolist tööle, vanemate perekonnast enda loodud perekonda jne), sõltub paljuski täiskasvanutest, seda nii ühiskonna ja riigi tasandil (noorte elu ja võimalusi kujundavaid seadusi, reegleid jms võtavad vastu täiskasvanud) kui ka kogukonna ja perekonna tasandil. Täiskasvanute võimuses on kontrollida ja suunata noorte juurdepääsu täiskasvanurolliga seotud võimalustele ja ressurssidele. Iseseisvumise trajektoori pikaajalisuse ja ebakindluse tõttu on bumerangi-põlvkonna vajadus „kõrvalabi“ järele suurem ning selle puudumisel on tagajärjed võrreldes eelnevate põlvkondadega oluliselt karmimad.

Sotsiaalselt tõrjututeks võib seega pidada neid noori, kelle võimalused olla kaasatud täiskasvanuks saamist iseloomustavatesse tegevustesse on piiratud. Noorte sotsiaalse tõrjutuse määratlus osutub topelt keskkonnatundlikuks: lisaks arusaamale täiskasvanurollidest erineb riigiti ka arusaam täisväärtuslikust osalemisest ühiskonnas, mõlemad kajastavad (domineeriva) kultuuri norme, ideoloogilisi arusaamu ja ametlikke määratlusi (Silver 1994).

Majanduslikku (sh finantsilist) iseseisvumist iseloomustab sellise sissetuleku kindlustamine, mis võimaldab tulla toime **vanemate abita**.⁴ Nii riik kui ka perekond võivad iseseisvumist toetada nii **eelduste** loomisega noore tööturu eduks (asjakohase hariduse omandamise võimaldamine, koolist tööle ülemineku hõlbustamine) kui ka noorele **toimetulekuks** hädavajaliku ressursi suunamisega.

„Tööjaotus“ perekonna ja riigi vahel noore iseseisvumise toetamisel sõltub nii riigi institutsionaalsest korraldusest kui ka (domineerivast) kultuurist. Maid, kus riik käsitleb noori pigem täiskasvanutest sõltuvate **lastena**, kelle sotsiaalsed õigused (sotsiaalne kodakondsus) on

---

⁴ Kui lähtuda sellest, et täiskasvanu toimetulekuallikateks võivad lisaks töötamisele olla ka riigilt või perekonnalt saadav toetus, siis võib täiskasvanuks saamise majanduslikku tahku mõtestada kui **toimetulekuallika** teisenemist: üleminekut **vanemate** pere keskselt **isiku** enda (pere) keskele. Kui laps saab kõik toimetulekuks vajaliku pere **kaudu** (nt riigilt saadav lapsetoetus või töödandjalt saadav lisapuhkus või jõulukungid lastele vms), siis täiskasvanustaatusena kaasneb juba „otsene“ seotus tööturu ja riigi kui (potentsiaalsete) toimetulekuallikatega. Seejuures peetakse perekonna all silmas inimese **enda** loodud, **mitte enam vanemate** perekonda.

tagatud **vanemate kaudu**, iseloomustab *familialism*: põhivastutus noore toimetuleku eest jäetakse perekonna kanda. *Individualism (või defamilialism)* iseloomustab maid, kus riik käsitleb noori pigem **täiskasvanutena** ja kus neile kindlustatakse „täisväärne“ **sotsiaalne kodakondsus**: riik võtab põhivastutuse noorte toimetuleku eest enda peale, vabastades sellest vanemad. **Individualistlikes** maades sõltub noore inimese toimetulek ja iseseisvumine **hoopis vähem sellest, millisesse perekonda ta sündis**. Familialistlikes ühiskondades sõltub noorte iseseisvumise tulem aga pigem sellest, kuivõrd on vanemad võimelised (kui ressursirikkad nad on, milline on vanemate enda positsioon tööturul, milline on nende eluperiood) ja häälestatud noort selles toetama (sh kuivõrd pooldavad nad domineerivaid hoiakuid vanemate kohustuste kohta, millised on suhted noorte ja vanemate vahel).

Tööturu ebakindluse mõju Eesti noorte iseseisvumisele: kellelt tuleb abi

EXCEPT-projektis eristati formaalset (professionaalset või institutsionaalset) ja mitteformaalset tuge noortele. Mitteformaalse abi all peeti silmas emotsionaalset, materiaalselt, praktilist, informatsioonilist abi, samuti nõuandmist.

Eestis iseloomustab vanemate ja riigi kohustuste suhet noore toetamisel vastuolu ühelt poolt perekonnaseaduse ja teisalt sotsiaalhoolekande seaduse vahel. 1. juulil 2010 jõustunud perekonnaseadus sätestab, et alaealist last peavad eelkõige ülal pidama tema vanemad. Samuti tuleb ülal pidada last, kes on täisealine, kuid jätkab põhi- või keskhariduse omandamist põhikoolis, gümnaasiumis või kutseõppeasutuses. Kui laps saab **21-aastaseks**, siis ülalpidamiskohustus üldjuhul lõpeb. Eesti sotsiaalhoolekande seaduse kohaselt aga loetakse kuni **24-aastased** põhikoolis, gümnaasiumis või kutseõppeasutuses õppivad õpilased ja kuni 24-aastased ülikoolis, rakenduskõrgkoolis või kutseõppeasutuses õppivad üliõpilased, **kelle rahvastikuregistrisse kantud elukoha aadressiandmed langevad kokku perekonnaliikmete (vanemate) elukoha aadressiandmetega**, perekonna koosseisu kuuluvaks. Enamgi, vajaduspõhise õppetootuse määramisel loetakse kuni **24-aastase tudengi** perekonnaks tema vanemad ning alaealised õed, vennad, poolõed ja -vennad **ka juhul, kui rahvastikuregistris on tudengi elukoha aadress märgitud perekonnaliikmetest eraldi**.⁵

Ka projekti raames tehtud tööturu ebakindlust kogenud noorte süvaintervjuude analüüsisist järeldub, et Eesti kuulub nn familialistlike maade hulka: intervjuueeritud noored ei toetu ega loodagi riigi abile. Riiklikud toetused ja teenused võivad küll kujuneda mõne noore iseseisvumisstrateegia osaks, kuid need mängivad tagasihoidlikku rolli võrreldes pereliikmete ja sõprade toetusega, samuti noorte enda juhu- või mitteametlikust tööst saadud sissetulekuga. Väga väheste noorte töötute puhul olid riiklikud toetused ainus sissetulekuallikas, kuid needki noored ei tulnud iseseisvumisel toime ilma n-ö riigivälise abita (nt elasid nad tavaliselt kas enda või partneri vanemate juures). Seega lasub ebakindlas tööturuolukorras noorte toetamise põhiraskus perekonnal ning iseseisvumise kulg sõltub olulisel määral sellest, millisesse peresse

---

5 Väärrib mainimist ka asjaolu, et noore reaalselt iseseisvumiskeskonda ei peeta asjasse puutuvaks: vajaduspõhise toetuse määramisel ei loeta tudengi pereliikmeteks tema vanema uut elukaaslast ning tolle lapsi, olenemata sellest, et rahvastikuregistrisse kantud elukoha aadressiandmed ühtivad.

noor sündis: millised ressursid on pere käsutuses, kui püsivad ja usalduslikud-toetavad on suhted pereliikmete vahel. Olukorras, kus noor on institutsionaalselt seatud perekonnast niivõrd sõltuvaks, seavad pinged perekonnas (kas ressursside puudulikkuse või suhete tõttu) noore inimese kohe iseseisvumisprotsessi alguses ebasoodsamasse seisu võrreldes teiste noortega. EXCEPT-projekti tulemustele toetudes võib väita, et tööturu ebakindluse tagajärjed on eriti pikaajalise toimega noorte puhul, kelle perekondi sellised pinged iseloomustavad. Riskide kuhjumine saab alguse juba sellest, et vanemate perekonna ressurssidest ja laiemast toetusest sõltub paljuski noore omandatud haridustase. Eestis määrab aga haridustase suuresti selle, kui sujuv on tööturule lülitumine ja kas noor saavutab seal kindlama positsiooni.

Kui kolmest olulisimast toimetulekuallikast (tööturg, riik ja perekond) on riigi panus kasiin, siis on sujuv iseseisvumine keeruline isegi neil noortel, kel pere tugi olemas. EXCEPT-projekti tulemused näitavad ilmekalt, et kui noor satub ebakindlasse tööturuolukorda, siis takerdub väga suure tõenäosusega ka tema iseseisvumise kulg. Vaid mõnel üksikul intervjuueeritud töötul on õnnestunud saavutada ja säilitada nii eluaseme kui ka majanduslik (ka psühholoogiline) iseseisvus.

Noorte iseseisvumise toetamist aitab mõtestada sotsiaalsete suhete kaudu osutatava abi jagamine toetamiseks (**turvavõrgustik**) ja **jõustamiseks**. **Jõustamine** aitab kaasa „edasijõudmisele“, **võimaluste** laiendamisele. Briggsi (1998) sõnul on jõustamise näol tegemist juurdepääsuga mõjuvõimule. Noorte iseseisvumise kontekstis tähendaks see sellist abi, mis aitab tõsta nii iseseisvumisvõimekust⁶ kui seda ka rakendada (nt mitte ainult nõustamist või informatsiooni jagamist vabade töökohtade kohta, vaid ka **vahendamist**, nt toetuskirja esitamist stipendiumi saamiseks, käendamist laenu saamisel jne). **Turvavõrgustiku** roll on tagada toimetulek käesoleva olukorraga. Elulise tähtsusega on selline abi ebasoodsas olukorras olijatele, nt vaestele (vaesest perest pärit noortele), kuna Stacki (1974) sõnul **asendab turvavõrgustik seda, mida raha olemasolul võiks osta**. See eristus aitab mõista võrgustike piiratud abivõimet viletsamas olukorras noorte puhul: nende võrgustikus lihtsalt ei pruugi olla kedagi, kellel oleks mõjuvõimu jõustamiseks. Ilmselt peaks sel juhul jõustamise puudulikkust võrgustikes (kuhu kuuluvad ka noorte vanemad) kompenseerima institutsionaalsel tasandil (vajadusest institutsionaalsete lahenduste järele vt nt Settersten & Ray 2010).

Jõustamise ja turvavõrgustiku kindlustamise eristamist võib rakendada ka iseseisvumisvõimekuse **kujunemisele**, sõltub ju iseseisvumise sujuvus (ilmselt ka protsessi algus) olulisel määral sellest, kuivõrd üldse **ollakse valmis** seda teekonda alustama (Aquilino 1999). Iseseisvumiseks vajalikud oskused, ressursid ja võimalused sõltuvad suuresti sellest, mida on vanemad võimelised lastele andma nende elu kolmandal kümnendil ja mida on nad oma lastele andnud eelneval kahel aastakümnel (Settersen & Bay 2010).

---

6 Raportis kasutame „iseseisvumisvõimekuse“ sõna mitte rangelt teadusliku terminina, vaid pigem märgina, mis tähistab iseseisvumise eri eeldusi (lisaks nt haridusele, töökogemusele ka sotsiaalseid oskusi ja psühholoogilist suutlikkust jm) (Settersten, 2012)

Ebasoodsas tööturuolukorras noorte iseseisvumise muustrid ja neile osutatav mitteformaalne abi

Vanematekodust lahkumine on kõige nähtavam iseseisvumise märk. Tihti otsustatakse selle alusel selle üle, kuidas ühiskonnas kulgeb noorte täiskasvanuks saamine. Samuti on vanematekodust lahkumine lisaks noorte tööpuudusele üks avalikus debatis enamkäsitletud noortega seotud teemasid. Iseseisvalt elama asumise alusel hinnatakse tihti ka iseseisvumise ja täiskasvanuks saamise protsessi tervikuna (nt bumerangi-põlvkond). Samas on vanematekodust lahkumise ajastus tihedalt seotud nii teiste iseseisvumistahkedega kui ka mitteformaalse ja formaalse toe olemasoluga.

Eesti eluasemepoliitika on olnud väga turuliberaalne. Eraomandi osakaal eluasemeturul on üks Euroopa kõrgemaid, mis näitab, et puudub puhvertsoon sotsiaal- ja munitsipaaleluasemete näol (vt Ojamäe 2009). Selline olukord on eriti ebasoodne materiaalselt vähem kindlustatud inimestele, kelleks on ka noored (isegi töötav noor peab iseseisvumise perioodil ressursse koguma, töötul noorel puudub seegi võimalus). See on tõsine barjäär iseseisvusele ja siin vajavad ressursivaestest peredest pärit noored eriti mahukat majanduslikku tuge.

Ebakindlat tööturuolukorda kogevate noorte lugudest järeldub (vt Reiska, Roosmaa & Oras 2018), et kuigi enamik intervjueeritustest unistab oma korterist või majast, takistab rahaline kitsikus selle unistuse poole püüdemast. Olles raskes majanduslikus olukorras, loobutakse säästmisest (sh eluaseme soetamiseks). Samuti on piiratud üürimise võimalused, eriti väiksemates linnades.

Noortele mõeldud eluasemeprogrammide puudumisel on vahe noorte rahaliste võimaluste ning elamu- ja üürituru pakkumise vahel nii suur, et paradoksaalsel kombel ei olegi töötavate noorte väljavaated oma kodu saamisel sageli oluliselt paremad töötute noorte omadest. Nende noorte vanemad, kellel on selleks võimalus, mängivad sageli võtmerolli iseseisvumise protsessis, sest ainult neil peredel on valik, kuidas oma lapsi toetada: kas luua/osta noorele tingimused iseseisvumiseks (n-õ osta iseseisvumine) või võimaldada neil edasi kodus elada ja üüri arvelt kokku hoida. See võib olla ka vanemate viis lapse elu kontrollimiseks (seda nähtust on nimetatud ka „helikopter-vanemluseks“: soovi oma lapsi pidevalt n-õ helikopterina jälgida). Mida noorem on iseseisvuv laps ja mida väiksem on tal eelnev omaette elamise kogemus (kas partneriga või üksi, üürikorteris, partneri vanemate juures või ühiselamus), seda enam on tegemist lapse toetamisega „kodus hoidmise“ vormis. Ressursirikaste vanemate valikul (kas toetada noore lahkumist kodust või mitte) mängib olulist rolli ka lahkumise põhjus: teise linna õppima asumist või partneriga kokkukolimist peetakse Eestis üldjuhul hoopis kaalukamaks lahkumise põhjusteks võrreldes näiteks sooviga „saada iseseisvaks“.

Vaesemate vanemate valikud lapse toetamisel on piiratumad: need perekonnad ei saa üldjuhul oma lastele eraldi elamist võimaldada. Samas on näiteid, kuidas äärmisel vajadusel leitakse siiski mingi lahendus. Näiteks aitas ühe intervjueeritu ema last nii, et laenas sõpradelt-tuttavatelt kokku lapse kodust lahkumiseks vajaliku rahasumma, mille tütar hiljem osade kaupa tagastas.

Huvitav muster iseloomustab aga bumerangi-käitumist (ehk iseseisvalt ja koos vanemaga elamise vaheldumist). Väga vara pingerohkest kodust lahkunud noored ei pöördu tavaliselt

tagasi ka väga raskes olukorras, kuigi eraldi elamine (sh ebaküpsuse tõttu) seab neid paljude tõsiste riskide meelevalla. Eriti põhimõttekindlad on selles noormehed. Siiski pöörduti mõnel juhul tagasi ka ressursivaesesse perekonda, kui selleks olid väga tõsised põhjused (nt juhul, kui noor arvas, et vanem vajab abi) ja valitsesid soojad suhted mõne pereliikmega (nt emaga).

Nii erinevad uuringud kui ka EXCEPT-projekti tulemused näitavad, et noore edasise käekäigu seisukohalt on otsustava tähtsusega iseseisvumisprotsessi algus, mille kõige ilmekamaks indikaatoriks on vanematest eraldi elama asumine. Järgnev tüpologia kirjeldab eri iseseisvumismustreid, võttes aluseks selle, millal ja mis põhjustel noor vanematekodust lahkus.

1. VARAJANE ISESEISVUMINE

Kõige haavatavam rühm. Noored, kes on sunnitud vanematekodust väga noorena lahkuma, ei suuda selles vanuses üldjuhul tulla toime töö ja õppimise või töö/õppimise ja perekonnakohustuste ühitamisega: haridustee katkeb varakult, hilisemad õpingute katsed ebaõnnestuvad. Madala haridustaseme tõttu on võimalike töökohtade valik piiratud, seda eriti maapiirkondades, aga kolimine ja toimetulek suuremates, paremate töövõimalustega asulates käib üle jõu. Madalapalgalised lihttööd ei võimalda aga edasist iseseisvumist. Näiteks vajatakse oma kodu loomiseks (sh laenu saamiseks) ja laste üleskasvatamiseks **stabiilset tööd**, ent madala haridustaseme ja sageli ka perekohustuste tõttu on selle leidmise võimalused piiratud.

1.1 Varakult tööle tõttajad

Vanemate materiaalse toe puudumise kompenseerimiseks lahkutakse vanematekodust ise tööd otsima/elatist teenima (sh tööturu hallis ja isegi kriminaalses sektoris) veel enne täisealiseks saamist.

Iseseisvumisega seotud riskid:

- **kolm** olulisemat täiskasvanuks saamise protsessi osa – vanematekodust lahkumine, tööturule asumine ja hariduse omandamine – toimuvad üheaegselt

riski võimendavad asjaolud:

- eluasemeturu võimaluste piiratus (puudub puhvertsoon sotsiaaleluasemete ja munitsipaaletasemete näol)
- elukoht maal
  - piiratud täiskasvanuhariduse võimalused;
  - piiratud töökohtade valik kohalikul tööturul nii stabiilsuse, palga kui ka õppimisega ühitamise võimaluse mõttes;
  - kõrged üürihinnad (surnud ring: selleks, et rahaliselt paremini toime tulla, saada parem töökoht, peaks noor elukohta vahetama, kuid see omakorda eeldab materiaalsete ressursside olemasolu)
  - positiivsete rollimudelite vähesus: raske häälestada end heade lahenduste leidmise võimalikkusele
  - professionaalse nõustamise, psühholoogilise tugiteenuse piiratud kättesaadavus
  - sotsiaalsed võrgustikud pole piisavalt mitmekesised

Keskmisest madalama haridustasemega ja sissetulekuga vanemad poleks ka kõige paremate suhete puhul võimelised pakkuma piisavat materiaalselt ja mittemateriaalselt abi ülalmainitud struktuursete ja institutsionaalsete riskide maandamiseks (seda enam, et selle rühma puhul on tegemist noortega pingerikastest perekondadest). Isegi kui noortel on piisavalt palju tuttavaid ja sõpru, siis kipuvad need olema siduvad (*bonding*) võrgustikud, mis pakkudes usaldust ja kuuluvustunnet, toetavad toimetulekut küll mittemateriaalselt, kuid millel ei ole eeldust kujuneda sildavateks (*bridging*) võrgustikeks, mis võimaldaksid jõuda mõjuvõimsate isikuteni ja tagaksid nende toetuse, st võimaldaksid noore jõustamist.

- väga kõrge **haridustee varajase** (veel enne põhikooli lõpetamist) **katkestamise oht** (tegelikult pole ka põhikooli tase tänapäeval piisav eeldus toimetulekuks tööturul) ning **suutmatust seda hiljem jätkata**. Intervjueeritavad olid küll teadlikud hariduse olulisest rollist Eesti tööturul, kuid mida vanem intervjueeritav oli, seda vähem usuti, et õpingute ja töö ühildamine on võimalik.
- katkenud haridusteedega noore **lapsevanemaks saamisega** süveneb veelgi vastuolu hea töökoha leidmise vajaduse ja võimaluste vahel: puudub realistlik võimalus tõsta oma kvalifikatsiooni (töö kõrvalt õppida on raske, samal ajal kui lapsed peavad olema toidetud). Sellesse rühma kuulunud noored andsid endast küll parima, et kuidagi toime tulla, kuid nende väljavaated jõustamisele on minimaalsed.

Mai on 29-aastane kahe lapsega üksikema. Ta elab talle kuuluvas ühetoalises korteris ühes Eesti suuremas linnas. Korteri ostis tema kasuisa vanaemalt päranduseks saadud raha eest. Küsitluse ajal oli Mai vanemapuhkusel, enne seda oli aga töötü peaaegu kogu täiskasvanuelu jooksul. Tema ametliku töö kogemus on kasin. Mai kolis kodust välja 16-aastaselt pärast emaga tülitsemist. 10. klass jäi tal seetõttu pooleli. Hiljem üritas ta õpinguid 10. klassis jätkata, kuid see ei õnnestunud. Nüüd arvab ta, et madal haridustase on oluline halvemus tööturul, samal seisukohal on ta ka oma tagasihoidliku töökogemuse suhtes. Töösaamist raskendab ka asjaolu, et Mail ei ole kedagi, kes võiks aidata tal laste eest hoolt kanda. Seetõttu ei saa ta võtta vastu vahetustega tööd ega töötada nädalavahetusel.

Mai, kes õppis 16-aastaselt iseseisvalt toime tulema, tundis end intervjuu toimumise ajal halvasti majandusliku iseseisvuse puudumise pärast: tal ei olnud töist sissetulekut ja ta oli sunnitud elama toetustest. Iseseisvus on Mai jaoks väga oluline:

„Ma ei taha sõltuda kellestki. Ma ütlen, et kui ma vanema poja isaga elasin koos, ma sõltusin kõvasti tema rahadest eksle ... et see ikkagi, et tema läks minema, see pani mulle nagu rahaliselt väga suure põntsu, mul ei olnud sissetulekut, mul ei olnud mitte midagi. Et selles suhtes see oli väga suur mõjutaja minu jaoks, peale seda ma ei taha mitte kellestki sõltuda.“

Abi pole Mail enda sõnul eriti kelleltki loota. Kaks vanemat õde ja tema olevat erinevad nagu õõ ja päev. Mai oli pere noorim, n-õ must lammas, kuna kasvatab kaht last üksi. Ka tuttavaid, kelle poole abi saamiseks pöörduda, on tal vähe.

Tööle saamine on Maile väga oluline.

„Aga ma ei taha elada kellegi kulul, ma tahan ise elada, ma tean, et ma tahan nagu ise arved maksta, ma ei taha kellestki sõltuda. Töökohta omada ja suuremat pinda omada, siis oleks, antud hetkel oleks elu täiuslik. Õnneks ei ole palju vaja.“

Tulevikku seostabki Mai töösaamisega, samas on ta teadlik, et kahe lapse emal pole see lihtne.

„Hetkel tunnen natuke ebakindlust, kahe lapsega ei ole just kerge tööle saada, kui ühegagi ei saanud õieti tööle. Aga kui töökoht tuleks, siis ma usun, et oleks see kindlustunne ka olemas. Sest et ma hetkel tunnen just selle töökoha pärast natuke ebakindlust, et ma tahaks nagu, et mul oleks teada, et ma saan kuhugi tööle ja ei tekiks seda, et ma kuskil mustas augus lõpetan.“

Jevgeni on 29-aastane noormees, kes töötab mitteametlikult ja elab üksinda pangalaenuga ostetud korteris ühes Eesti suuremas linnas. Isast ei taha ta rääkida, kuna see olevat liiga raske. Ta sündis ja elas praeguses kodulinnas koos ema ja vanaemaga, kuni ema jäi ebaõnnestunud kinnisvaratehingu tõttu ilma nende korterist. Nad olid sageli sunnitud kolima ühest üürikorterist teise. Noormehel ilmnisid probleemid koolis, ta hakkas koolist puuduma, teda oli kaks korda jäetud klassi kordama. Jevgeni oli 15-aastane, kui nad kaotasid ka üürikorteri, ema jäi töötuks. Ema kolis elukaaslase juurde, kuid Jevgeni jaoks seal kohta ei olnud. 15-aastane noormees rahustas ema, et ärgu muretsegu, küll ta ise toime tuleb. Mõnda aega elas Jevgeni siin ja seal, kuid ei leidnud tööd. Sellest ajast ei tahtnud ta samuti rääkida.

Pärast mitut luhtunut katset õnnestus Jevgenil täiskasvanute gümnaasiumis keskharidus omandada, ta on läbinud ka mitu kursust.

„Ja vanemad, noh ei ole võimelised [toetama], kohe üldse mitte, mitte nii, et osaliselt, aga üldse mitte. Ja kui sa oled 16-aastane omaette, töötad, et midagi süüa oleks, vot, siis kui ma oleksin läinud kuhugi päevasesse õppesse, siis ma poleks saanud töötada. Mulle poleks piisav, kui ma isegi oleksin leidnud mingi töö 3–4 tunniks, sellest oleks olnud vähe, et maksta oma elu eest, oma arveid. Aga nii õhtune haridus kui kaugõpe on kõik tasuline.“

Jevgeni tahtis jätkata haridusteed, kuid tema eksamitulemused ei võimaldanud saada riigieelarvelisele õppekohale, tasulist õpet aga ei võinud ta endale lubada. Jevgeni sõnul, kui vanemad oleksid teda toetanud, oleks ta kindlasti läinud ülikooli õppima.

„Olen alati öelnud, kui ma oleksin saanud seal kuskil 25. eluaastani ema-isaga elada ja nad oleksid saanud mind toita, siis õpiksin ma kasvõi praeguseni. Muidugi ma ei tea, kas see oleks kuhugi välja viinud, kuid pigem oleks see mingi ... humanitaaraladega seotud asi.“

Jevgenil oli üks pikem töökogemus trükikojas, mitu lühemat mitteametlikku tööd, sh Inglismaal. Trükikoja omanikud ei võtnud kuulda tema soovitusi töökorralduse parendamise osas ja ta lahkus töölt, võttis end töötuna arvele. Intervjuu toimumise ajal sai ta töötukassalt aasta jooksul stipendiumi 100 eurot kuus kursustel osalemise eest õigusetu sel ajal töötada. Et kuidagi toime tulla, tegeles ta (***) (võrkturunduse ettevõtte) kosmeetika müümisega, tegi tuttavatele (mitteametlikult) juuksuritööd.

Varem on tuttavad teda aidanud, kuid praegu ütleb Jevgeni, et töötuna saab ta loota vaid iseendale.

Intervjueerija: „Aga kuidas te üldse hindate oma elu just praegu? Kas te tunnete end hästi, kindlalt või mida oleks vaja teie praegusele seisundile lisada, et kõik oleks super?“

Jevgeni: „Kui ma võiksin juba töötada.“

1.2 Asendustoetajate otsijad

Erinevalt eelmisest rühmast on varajase vanematekodust lahkumise taga inimsuhted, mitte materiaalsed probleemid. Vanemate puuduliku emotsionaalse toe kompenseerimiseks kolitakse sugulaste juurde või partneriga kokku.

Iseseisvumisega seotud riskid:

- **Neil, kes lahkusid partneri juurde**⁷ toimuvad kolm olulist täiskasvanuksaamise protsessi osa: vanematekodust lahkumine, hariduse omandamine ja lähisuhte/perekonna loomine üheaegselt, mõnel lisandub ka neljas – töö;

riski võimendavad asjaolud erinevad varakult tööle tõttajate omadest selles, et

- madalat haridustaset eeldavad töökohad on Eestis enamasti „raske meeste töö“, naistel on raske tööd leida, mis muudab nad (ka ilma lapseta) partnerist sõltuvaks;
- seda enam on naine oodatud majapidamistöösse panustama. Tihti elatakse alguses koos partneri vanematega, seega on oodatud panustamine ka nende majapidamistöösse, mille kõrvalt (nagu ka palgatöö kõrvalt) pole lihtne õppida;
- õpingute katkestamise risk suureneb, kui vahetatakse elukohta ning pole võimalik jätkata harjumuspärasest õppeasutusest;
- kodust lahkumise (põgenemise) strateegia põhineb suhetel, mis ei pruugi nii noorte inimeste puhul kuigi pikaajalised olla. Samas pole sellisel noorel sageli ka enam kusagile taganeda;
- sellesse rühma kuuluvad naised on tihti noored emad, mis „kõrvalabi“ puudumisel võimendab veelgi nende sõltuvust partnerist, sest
  - alla 2-aastaste laste hoiuvõimalused on Eestis piiratud, eriti väiksemates asulates;
  - lasteasutuse tööaeg ei lange kokku tööaegadega (n-ö „kaheksast viieni“ töökohad), mis on kättesaadavad madala haridustasemega naistele
  - vanemlus, eriti emadus, on Eesti tööturul diskrimineerimise põhjus⁸.

Seega erinevad selle rühma iseseisvumisriskid eelmise rühma omadest oluliselt soorollidega seotud asjaolude tõttu. Samas ei pruugi just soorolliga seotud institutsionaalne toetusvõrgustik (nt lastekaitse) olla toetav, vaid nagu rõhutas üks intervjuueeritu, kipub hoopiski kontrollima.⁹

---

⁷ Kuigi enamik siia gruppi kuulujatest on naised, on see stsenaarium võimalik ka noormeeste puhul. Samas ei pruugi noormehi hiljem ohustada samad riskid, millega seisavad lapsevanemaks saamise puhul silmitsi naised.

⁸ Uuringud on näidanud, et Eesti tööturul diskrimineeritakse eelkõige emasid, lasteta meeste ja naiste võimalused oluliselt ei erine (Vöormann & Helemäe 2015).

⁹ Lastekaitsetöötajad kurdavad ülekoormuse üle, samas kui suure hulga ametnike tööjuhendi järgi peaks nende tööülesannete hulka kuuluma lastega tegelemine (nt ühe maakonna uuringust selgus, et täiskasvanuid, kelle ametijuhend kohustab lastega tegelema, on piirkonnas rohkem kui lapsi), vt <https://www.err.ee/858219/hadas-lapsevanematel-on-keeruline-probleemsetele-teismelistele-abi-saada>

Vanemate abi puudumise mõttes on töö või suhete tõttu kodust lahkunud noored sarnased, küll aga võivad nimetatud gruppide kuuluvate noorte võrgustikud olla veidi mitmekesisemad (tänu partneri kontaktidele) ehk siis nende jõustamise potentsiaal võib olla suurem. Paraku võib olukord kujuneda ka vastupidiseks: olles eemal oma väljakujunenud võrgustikest, võib sellesse rühma kuuluja jääda ilma praktilisest abist, mis on hädavajalik väikeste laste emadele, seda eriti väiksemates asulates ja isikliku transpordi puudumisel. Ilma sellise praktilise abita ei ole noorte emade jõustamine kuigi realistlik.

Iseseisvumisega seotud riskid:

- **neil, kes lahkusid sugulase/õe-venna juurde**

Sageli on see selgelt ajutine lahendus, seda eriti juhul, kui lahkutakse õe või venna juurde, kel on endil pingeline seis ressursidega või kes läbivad samuti keerulist iseseisvumisprotsessi. Selle rühma sotsiaalsete võrgustike ja sõltuvusega seotud riskid sarnanevad eelmise rühmaga, v.a asjaolu, et probleemid ja riskid ei pruugi olla seotud soorollidega. Samas kipuvad nende noormeeste suhted põhinema hoopis suuremal määral vastastikususe põhimõttel võrreldes nii vanemate juures elavate kui ka partneri juurde pagunud noortega (vähem altruismi). See aga võib mõnevõrra vähendada nende väljavaateid jõustamisele.

Artur on 27-aastane, elab üksinda vennale kuuluvas korteris Lõuna-Eestis. Pool aastat enne intervjuud vabanes ta vanglast, kus kandis karistust jooles juhtimise eest (olevat kuusteist korda vahele jäänud). Tal on ligi kahe tuhande euro eest maksmata liikustrahve, mille tõttu eelistab mitteametlikku tööd. Võlgade tõttu ei pea ta võimalikuks pere loomist ega laste saamist, samas saavad tema arvates inimesed täiskasvanuks siis, kui neil on oma pere, oma lapsed. Artur ise pärineb suurest perest, kellel oli raske majanduslikult toime tulla. Tema suhe vanematega oli keeruline pärast kriitilist sündmust, millest Artur kõneleda ei soovinud. Ta kolis juba teismeeas vanematekodust välja elama ühe oma venna juurde. Põhikooli ajal töötas Artur suvevaheaegadel, et endale koolitarvete ostmiseks raha koguda.

„Üheksanda klassi jätsin poolikuks, et tööle saaks minna. Sellepärast, et raha oli vähe perel. Ja ise pidi endale raha hakkama teenima. ... käisin kaevama kaevamas ... Ja nii see elu läks, noh. Siis hakkas tulema töö ja töö, ja töö ja töö. Kool jäi ära.“

Pärast 8. klassi lõpetamist tegi Artur samuti juhutöid, millele keskendudes 9. klassi enam lõpetada ei õnnestunud. Põhikoolis oli Arturil soov saada kokaks, kuid emale see ei meeldinud, selleks polevat raha. Enam ta õppida ei soovi, tema arvates on ehituses küllalt töid, millega tuleb toime ka hariduseta. Arturi turvavõrgustikuks on tema vennad, kes aitavad teda igas olukorras. Samas omalt poolt toetab ta rahaliselt vanglas karistust kandvat nooremat venda. Väljastpoolt perekonda ei vajavat ta ei abi ega toetust, ka riigilt mitte.

Tuuli on 27-aastane kahe lapse ema, kes elab abikaasa ja lastega Lõuna-Eestis maal ämmale kuuluvas korteris. Mingi aeg elas ka ämm selles korteris, kuid kolis ära elukaaslase juurde.

Vanematekodus elades koges Tuuli teismelisena suuri probleeme. Tema emale meeldis kõikvõimalikku kola koguda ning Tuulile tundusid kodused tingimused elamiskõlbmatuna. Seetõttu elas ta isa juures Soomes ja hiljem mõnda aega sõbranna pool. Tuuli arvates olid kodused halvad olmetingimused põhjuseks, miks ta varakult abiellus.

„Elasin-õppisin aasta seal, õppisin soome keelt, tuli kasuks, kolisin tagasi. Siis käisin natukene veel seal (***) (gümnaasium sünnikohas) edasi ja kohtusin siis oma elukaaslase, abikaasaga. Jäi

kool pooleli, kahjuks, 9. klass jäi pooleli too hetk. /---/ Puhkasin aastakese ja läksin õhtukooli, lõpetasin seal. /---/ Laps sai kaheseks, siis ma panin ta (***) (alevik Kesk-Eestis) lasteaeda ja läksin ise kutsekooli, (***) (kutseõppeasutus Kesk-Eestis) majutus- ja toitlustusteenindust õppima.“

Tuuli jaoks tähendab iseseisvus seda, et enam ei sõltuta oma vanematest, ning täiskasvanuks saamine kellegi eest vastutamist. Tuuli arvates on ta koos oma abikaasaga iseseisev, kuna nad sõltuvad ainult teineteisest, kuid iseseisvust vähendab isikliku eluaseme puudumine. Oma kodu (omatava kinnisvara) olemasolu on Tuuli jaoks üks iseseisvuse kriteeriume. Täiskasvanuks sai ta enda sõnul siis, kui sündis esimene laps.

Kodu ostmiseks vajab ta tööd, aga maapiirkonnas on töökohti vähe, seega peaks käima kodukohast kaugemal tööl. Suuremasse linna tööle sõites läheb aga osa töötasust sõidukuludeks ning tööl käimine pole majanduslikult kasulik. Tuuli on teadlik, et napi hariduse tõttu pole tal kuigi kõrget palka oodata. Tuuli valikuid piirab ka asjaolu, et ta vajab töölepingut, kus oleks fikseeritud kindel tööaeg, mis peaks kattuma lapse lasteaia olemise ajaga. See viimane tingimus aga ei pruugi Töötukassa ametnikele vastuvõetav olla.

„Oli näiteks üks konsultant, kui poiss oli väike veel siis, noritigi kohe nende minu seatud piirangute osas. Et kuidas ((naerab)), et kuidas ma ikkagi tulen tööturule ja siis ise ei ole valmis mingil määral nagu seda tööd ja toda tööd vastu võtma.“

Ka sõbrannadelt pole Tuuli tööotsingutel olulist abi saanud.

„Sõbrannad ... kuulavad ära, aga ega nad midagi väga tarka ei ütle selle peale ... Et mis mul ikka, et ise ma olen süüdi, et ma seal maal elan, elaks ma linnas, oleks võib-olla asi lihtsam.“

Raskustesse sattudes on Tuuli (rahalist ja psühholoogilist) abi saanud emalt. Tuuli usub, et viie aasta pärast leiab ta endale töökoha ja ostab laenuga maja.

1.3 Alaealised mässaja(nna)d

Gruppi kuuluvad neid, kes vanemate juurest (ja nende toetusel) puberteedieas koos partneriga ära kolisid, aga mõne aja pärast vanematekoju naasid.

Iseseisvumisega seotud riskid:

- kodust lahkumine partneriga kui alternatiiv n-ö tavapärasele, õppimiskeskele iseseisvumisele

Kolmas varakult lahkujate rühm erineb oluliselt eelmisest kahest. Nende neitude jaoks polnud vanematekodust lahkumine sundkäik: seda peeti hoopiski vabanemiseks vanemate kontrolli alt. Iseloomulik on see, et mäss keskendus partneriga põgenemisele, mitte nt soovitud (vanematele mittemeeldivate) õpingute jätkamisele (oli ka selliseid intervjueeritavaid, kuid nende käitumine oli sarnane pigem (kõrg)hariduse omandajatega). Tihti asusid (algul šokeeritud) vanemad hiljem last nii materiaalselt kui ka psühholoogiliselt toetama. Tavaliselt ei kestnud see mäss kuigi kaua, tüdrukud olid koju tagasi oodatud ja seal igati toetatud. On alust arvata, et tegemist on puberteediea probleemidega: vanemate mõju jäi mõnes mõttes alla teiste noorukite omale. Kuid vanemate edasised pingutused kandsid vilja: mässu järel anti lastele võimalus täita haridusteesse jäänud lüngad ning jätkata iseseisvumist n-ö tavapärastel. Selles mõttes täitis vanemate nii materiaalne kui ka mittemateriaalne abi selgelt jõustavat rolli.

Marilin on 21-aastane ja elab elukaaslasega üürikorteris ühes Eesti suuremas linnas. Tal on 4-aastane laps, keda kasvatavad Marilini vanemad ja vanaema. Lapse sünni tõttu, veelgi enam poiss-sõbrast lahkuminekuga tõttu jättis Marilin õpingud pärast põhihariduse omandamist pooleli. See oli tema elus emotsionaalselt raske periood, isegi vanemate täieliku toetusega kulus tal vähemalt aasta, et lahkuminekust üle saada.

„No siis oligi, siis tekkisid need valed sõbrad mingi periood ja siis oli see, et oli vaja kodust ära joosta ja kõik oli halb ja kõik oli paha ja ... ja-ja siis hakkas asi lõpuks paranema, sest ma võtsin kätte, et ma muudan kõike.“

Need halvad tuttavad tekitasid Marilini (kasutades tema dokumenti) ka mitmetuhandese võla, mis sai ema abiga just intervjuu toimumise ajaks tasutud. Isegi kui Marilin otsustas maalt vanematekodust suuremasse linna „elu parandama“ kolida, toetasid vanemad teda igati.

Õpingute jätkamist oli ta mitu korda üritanud, kuid kõik katsed ebaõnnestusid, sh seetõttu, et jõud ei käinud õpingute ja töö ühendamisest üle. Töö otsingutel on ta olnud järjekindel.

„Ma tean, ma olen alati pidand ise hakkama saama, alati ise leidma, seega minu jaoks ei ole see probleem, kaua ma otsin või mida ma otsin, peaasi, et ma lõpuks saan selle.“

Küsimusele, kuidas ta hakkama on saanud, kui otsingud pikaks venisid, vastas Marilin, et „No vanemad on...“ ja jätkas:

„Egas mitte midagi ei ole teha, ma ... ma võin kõikide oma tuttavate ja kõikide eest öelda, et tegelikult ükskõik, kellel on probleemid või mis probleemid või mis on, siis alati on see, et kui on mingi suurem probleem, hakkama ei saa, alati kõik jooksevad vanemate juurde tagasi.“

Intervjuu toimumise ajaks oli Marilin leidnud endale töö, mis talle väga meeldis. Palk ei ole küll kuigi suur, säästa see ei võimalda, kuid kuust kuusse elatakse ära.

„No pigem meil on see hea, et kui meil nagu midagi väga vaja on, et otsekohe, siis helistavad mõlemad emmedele ja siis on olemas.“

Täiskasvanu on Merilini arvates see, kes „saab iseendaga hakkama, kes juba saab aru, kui palju ta raiskab näiteks raha. Kes saab aru, mida ja kuidas ta peab tegema. Ta enda asi on see, kas ta läheb hommikul näiteks kooli või ei lähe kooli. Ei saa inimest sundida enam.“ Iseseisvus on see, et „sa pead ikkagi enamuse asjadega ise hakkama saama“. Ka arvab Merilin järgmist:

„Ma olen eluaeg /iseseisev olnud/ (naerab). Siis, kui mingi probleem on, siis ma lähen alles abi küsima. See peab olema väga suur probleem. Sest kui mingi väike on, siis ma hoian kõike iseendasse ja üritan hakkama saada ja kui ma tõesti näen, et ma ei saa hakkama, siis ma lähen abi küsima. Nagu ema ütleb, põikpäine ja iseseisev.“

2. VANEMATE PERES PÜSIMINE KUNI KESKHARIDUSE OMANDAMISENI VÕI TÄISEANI

Noortel, kes lahkusid vanematekodust võrreldes ülalmainitud rühmadega hiljem, oli võimalik toetuda iseseisvumisel hoopis enamatele (materiaalsetele ja mittemateriaalsetele) ressurssidele. Samuti on nende võrgustikel eeldusi olla mitmekesisemad ja jõustavamad. Nende noorte iseseisvumise algus meenutab kõige enam seda, mida alles hiljuti peeti tavapäraseks: lahkuti kodust kas õppima, perekonda looma või tööle. Erandina kerkis esile üks „ebatavaline“ rühm noori, keda vanemad survestasid iseseisvuma, muretsedes neile isikliku korteri (oma vahendite eest).

2.1 Tööturule tõttajad

EXCEPT-projekti raames intervjueeritud noorte seas esines sellist iseseisvumist – vanematekodust lahkumist pärast hariduse omandamist või koolikohustuse täitmist seoses tööturule asumisega – väga harva. Selline trajektoor oli iseloomulik noormeestele, kes töö leidmise nimel vahetasid ka elukohta.

Iseseisvumisega seotud riskid:

Need noored on sarnased „varakult tööle tõttajate rühmaga“, aga nende eeliseks võib (kuid ei pruugi olla) kõrgem haridustase ja suurem sotsiaalne küpsus, mis avab ka laiemat töökohtade valikut.

Kuna vanemate perekonnas on üldjuhul vähem pingeid, siis on mittemateriaalne toetus kolimisele tõenäolisem, samuti on suurem lootus saada vajaduse korral (nt tööalasel ebaõnnestumisel) lühiajalist materiaalet tuge. Sõprade-tuttavate võrgustikud on laiemad ja jõustamisvõimelisemad (eriti kuna haridustase on võrreldes varakult tööturule tõttajatega kõrgem). Püsivama partnersuhte loomine võib olla nii toeks (kui juurdepääsuga kohalikele võrgustikele kaasneb ka nende suurem mitmekesisus; kui partner töötab – võimalik toimetuleku ressursside jagamine) kui ka lisariskiks (kui partner ei tööta, vajab olulisel määral ka mittemateriaalset abi jne). Samas on vanematekoju naasmise risk sellegipoolest üsna suur, eriti kui minnakse „olukorraga kohapeal tutvuma“.

Jaano on 27-aastane kahe lapse isa Lõuna-Eesti väikelinnast. Ta elab koos perega oma isa maja teisel korrusel. Nii saab ta haigetele isale abiks olla. Põhikoolis jäi Jaano klassi kordama. Ta sai 17-aastaseks, olles 9. klassis, ja visati puudumiste tõttu koolist välja (enda sõnul polnud tema hinded halvad). Järgmisel aastal püüdis Jaano edutult õhtukoolis põhikooli lõpetada ning asus tööle. Ta on ka elukohta vahetanud, et tööd leida. Viimasest töökohast tuli Jaano ära tervislikel põhjustel – tööõnnetuse tõttu. Umbes sellel ajal sündis perre teine laps ning Jaano jäi vanemapuhkusele, tegeledes samal ajal ka tervise taastamisega. Kui vanemahüvitise saamise aeg sai läbi, hakkas Jaano mitteametlikke töid tegema. Jaano ütleb, et madal haridustase on tema jaoks tööturul suureks takistuseks.

„Eelmine aasta sai vahepeal mõeldud, et läheks [õppima], aga... ((naerab)) Aga no siis ei jääks seda aega kõrvalt, et kui lapsed on haiged ja siis jälle ei saa minna ...“

Tulevikus loodab Jaano poolelijäänud õpingud töötamise kõrvalt lõpetada. Seniks aga on tal lootust saada tööle välismaale.

„Noh, kui nüüd asjad saab paremini korda ja kaardid tehtud, et jah, siis on võimalus minna välismaale. Kuigi peres on praegu kaks last ja ... Väiksemad. Neljane ja kahene. Et üks ta nagu

natukene raske ole. Aga kui sobitud aegadega, kaks-kolm nädalat oled tööl, siis tuled nädalaks koju ... Mis ta ikka. Tööd on vaja.“

Tulevikus sooviks Jaano oma perele omaette elamist.

„No eks ikka igäüks, arvata võib, et tahab endale tulevikus ikka oma elamist, et elad oma perega eraldi ja ... No eks ma selle peale nagu mõelnud ka ole, aga no selle jaoks on ikkagi vaja, noh, et kaoks need muud võlgnevused ja kohustused ja siis püsiv töökoht ilusti oleks, et kust oleks see sissetulek, et kunagi endal nagu omandada see elukoht.“

Üldiselt võtab Jaano „päev korraga“.

2.2 Oma (perele) kodu loojad

Need noored kolivad vanematekodust välja oma pere eluasemele. Sellele võib eelneeda ka raskustesse takerdumise faas: kolitakse partneri juurde (ka tema vanemate juurde) elama või eelneb iseseisvumisele pikemaajaline koos partneriga vanemate juures elamine. Variant „partneriga tema vanemate juures elamine“ on küll vanematekodust lahkumine, kuid iseseisvumise saavutamise mõttes küsitav. Sel puhul sarnanevad ka *iseseisvumisriskid* üldjoontes nende „asendustoetaja otsijate“ omadega, kes lahkusid vanematekodust partneri (vanemate) juurde (eriti madala haridustaseme puhul). EXCEPT-i intervjuude alusel on alust arvata, et see on väga kirju rühm: noorte iseseisvustrajektorid erinevad suuresti nii tööturu kui ka laiemalt heaolu ja tõrjutuse mõttes. Võtmefaktoriteks on haridustase (põhiharidusest kõrghariduseni) ja laste olemasolu/arv, mis jätab jälje tööteele (kas üldse ja millist tööd on noor teinud või saab teha).

Sellesse gruppi kuuluvate noorte vanemad ja sõbrad-tuttavad on vägagi erineva toetamisvõimekusega. Noorte edaspidised väljavaated sõltuvad suuresti vanemate (ka sõprade-tuttavate) abi kättesaadavusest: selle olemasolu vähendab sõltuvust partnerist ja on hädavajalik ka juhul, kui nii noorel endal kui ka tema partneril on probleeme tööturul. Seega erineb olulisel määral ka vajadus riigipoolse toe järele.

Elisabet on 25-aastane kolme lapse ema, vanemapuhkusel, elab elukaaslasega üürikorteris ühes Eesti suuremas linnas. Pärast põhikooli lõpetamist tegi ta mitu keskkariduse omandamise katset. Viimati katkes tal kutsekeskhariduse omandamine alguses lapse sünni, siis teise linna kolimise, siis kolmanda lapse sünni tõttu. Tal jäi üldkeskhariduse omandamisest puudu pool aastat ja kutsetunnistuse omandamisest aasta. Kunagi, kui ta õpinguid alustas, oli tal kavas õppida ka pärast kutsekeskhariduse omandamist. Ka intervjuu toimumise ajal oli ta õppimisest huvitatud, kuid töösaamist pidas ta pakilisemaks ja lastega tegelemist olulisemaks.

„Ma tahaks lõpetada, aga see jääb praegu selleks ajaks kõige rohkem tagaplaanile. Kõik muu tuleb enne seda kooli lihtsalt. Et kui ma olen nelikümmend, siis ma võib-olla lähen seda kooli võib-olla lõpetama. ((naerab)) Ma tahan seda lõpetada onju, aga see seis hakkab nii hapuks minema, et see töö tuleb nii või teisiti leida. See kool sinna töö kõrvale. Et kus need lapsed siis mahuks. Ma arvan, et see kool jääb sinna nagu ta praegu on ...“

See, et õpinguteks ei ole aega, paneb teda muretsema – kasina haridusega on töökohtade valik piiratud. Tööturu väljavaateid piirab ka ettevõtjate suhtumine väikeste laste emadesse.

„Kui tahad praegu tööd leida ametlikult selle kolme lapse kõrvalt, siis mitte keegi ei taha, absoluutselt. Sa lähed sinna, ütled 'mul on kolm last', noh 'ok, me helistame teile' ja sealt ei tule mitte midagi.“

Nii Elisabetil kui ka tema elukaaslasel on võlad. Tema enda võlg on ligi 1000 eurot mobiilifirmale.

„Küsisin, et tehke maksegraafik, et kolmkümmend eurot, 'Ei, alla viiekümne me ei tee.' Ja nii oligi. Nii ülbe suhtumisega ...“

Elisabeti toetavad tema partner, perekond ja sõbrad. Tema õde ja sõbrad pakuvad emotsionaalset tuge ja annavad nõu. Ema ja õde on aidanud teda ka laste hoidmisega. Elisabet loodab, et tema ema aitab hoida tema noorimat last ka siis, kui ta peaks töökoha leidma. Majanduslikku tuge on Elisabet saanud emalt, õelt ja vanavanematelt.

2.3 (Kõrg)hariduse omandajad

Kuigi põhimõtteliselt on tegemist „vanematekodust lahkumisega hariduse omandamise eesmärgil“, moodustavad selle grupi tuumiku just kõrgharidust omandama suundunud noored. Keskkharidust kodust eemale omandama suundunud noored on neist kindlasti erineva iseseisvumise kogemusega.

Kõrghariduse omandajatel esineb kõige vähem iseseisvumisriske, kuigi ka nemad ei ole kaitstud tööturu ebastabiilsuse eest. Selle rühma eelised ilmnevad kõige selgemini varajaste iseseisvujate taustal: kõrghariduse omandajate käekäik näitab, millist tuge pakuvad vanemad ja sõbrad-tuttavad ehk millised riskid kaasnevad sellise abi puudumisega.

Haridust omandama suundunud noori toetasid materiaalselt vanemad ja emotsionaalselt-informatiivselt nii vanemad kui ka sõbrad. Range piiri tõmbamine materiaalse ja mittemateriaalse vahel on siin keeruline:

- võimaldatakse nautida just neid õpinguid, mis noort huvitavad, ja nii kaua, kui noor soovib õppida;
- luuakse eeldusi toimetulekuks õpingutega (ilmnes, et noored peavad üsna loomulikuks **mittetöötamist õpingute ajal**: tööle asumise põhjusena toodi välja, et vanem(ad) ei saanud enam mingil põhjusel toetada);
- võimaldatakse noortele mõtlemisaega enne õppima asumist ning juhul, kui haridusvalik polnud õige ka uuel katsel teisel alal, ilma et noor tunneks kohustust vahepeal tööle asuda;
- julgustatakse/innustatakse õppima ka siis, kui noor kõhkleb.

Kõige selle tulemusena **venib** ettevalmistus tööturule sisenemiseks kõrghariduse omandamiseni ehk oluliselt pikemaks ametlikust koolikohustusest. Lisaks kõrgema haridustaseme omandamisele loob selline „ajapikendus“ ka laiemalt paremaid eeldusi iseseisvumiseks:

- toimub intensiivne isiksuse areng, noorel on enam eeldusi tulla edukalt toime murdeea proovikividega;
- noorel on aega ja võimalusi kujundada toetavaid võrgustikke.

Sisuliselt jõustatakse noori alustama iseseisvumist maksimaalselt soodsate eeldustega.

EXCEPT-uuringust järeldub, et selline toetus eeldab vanemate märkimisväärset ressursi. Kõige „vähem nähtavad“ (st need, kelle toetust peeti enesestmõistetavaks ja kelle roll ilmses alles intervjuuerija vastava küsimuse tulemusena) olid **stabiilsete** vanematega pered (intervjuudest jääb mulje, et nendel vanematel oli ka stabiilsem elutee, vähem oli töötuid, välismaal töötavaid/elavaid vanemaid). Selliseid toetavate vanematega peresid iseloomustas see, et tavaliselt ei elatud maal ja vähemalt ühe pereliikme (tavaliselt ema) haridus oli põhiharidusest kõrgem.

Sergei on 26-aastane ja elab elukaaslasega emale kuuluvas korteris (üüri nad ei maksa, ainult kommunaalkulusid). Kuni gümnaasiumi lõpetamiseni (2009. aastal) oli tema haridustee sujuv ja töötee polnud veel alanud (seega iseseisvumise algus sarnane „algajate iseseisvumiseks valmistujatega“, aga ka Nora looga). Tema esimene töökogemus pärineb USA-s raamatute müümisest 2010. aasta suvel, kui ta oli lõpetanud esimese kursuse ülikoolis. Nüüdseks on Sergei seda tööd teinud juba kuus suve. 2010. aasta sügisest oli Sergei vahetusüliõpilasena välismaal. 2011. aasta kevadel jättis ta õpingud pooleli ning asus esimest korda tööd otsima. Järgneski lühiajaline töö firmas ja seejärel ettekandjana (lühikest aega täiskoormusega, hiljem osaaajaga, kuna Sergei asus uuesti õppima). Vanemad toetasid Sergeid nii esimesel kodust lahkumisel kui ka õppima asumisel (õpingud olid küll tasuta, kuid toimetulekuks oli raha hädavajalik, vanemate toetus võimaldas toimetulekut ilma õppelaenuta). Samal ajal oli tal ka ajutine töö degusteerimiste korraldaja ja tootesitlejana. Sergeil on oma ühemeheettevõtte graafilise disaini valdkonnas. Ta ei muretse oma tööturu väljavaadete pärast ja näeb end tulevikus IT-ettevõtjana. Ka majanduslikult tuleb Sergei toime.

Sergeil on palju sõpru, sh USA-s raamatumüüjate võrgustikus. Kui peaks midagi juhtuma, võib ta loota nii nende kui ka vanemate abile.

„...selles olukorras, kus ma ei teadnud, et mis ma edasi teen, kas ma lähen kooli või mitte, et siis oli, noh see kindlus, et isegi kui mul midagi //juhtub//, midagi ei lähe ja midagi juhtub, et siis ma võin nendega olla ja et nad [suudavad mind nagu üleval pidada].“

Vanemalt saadavat tuge peab Sergei väga oluliseks.

Intervjuuerija: „Kui rääkida vanemate rollist sinu elus, siis kuivõrd suurt tuge sa nendelt tajud?“

Sergei: „Tegelikult ikka väga suurt tuge saab, jah.“

Intervjuuerija: „Emotsionaalset või materiaalist või mõlemat?“

Sergei: „Mõlemat, ma arvan. Et noh, täiesti nagu algusest oli emotsionaalne tugi päris, päris suur, sest et kui ma koolis käisin, siis ema oli kodune ja siis alati igast head hinded ja asjad, mis tulid, ema alati kiitis ja noh, lapsele see on ikka tähtis eksju, et siis ta tahab veel nagu samamoodi teha ja siis noh, see aitas, et ei olnud nagu ükskõikne. Isa oli päris tihti ära, töötas ... aga noh, isalt sai nagu teistmoodi siukseid õpetusi ja nagu noh, eeskujuga ole, see et jah, kõik on võimalik ....“

2.4 Ettemakstud iseseisvumine

Selgelt „ebatavaline“ rühm: mõeldes noorte vanematekodust lahkumisele, ei tule mõttesse noor, keda vanemad survestavad iseseisvuma, ostes talle korteri (oma vahendite eest).

Siia rühma kuulujad on omavahel sarnased vaid kahes punktis:

- neil on piisavalt varakad vanemad,
- initsiatiiv iseseisvuda ei tule neilt endalt, vaid vanematelt.

Initsiatiivi puudust võib selgitada erinevalt: kas on vanemate mittemateriaalne toetus nii tugev, et noor ei soovi mugavustsoonist lahkuda, või vastupidi, mittemateriaalne toetus on olnud ebapiisav ja noor pole iseseisvumiseks küpsenud. Igal juhul tundub, et neil noortel puudub tasakaal iseseisvumise materiaalsete ja subjektiivsete eelduste suhtes. Raskused mugavustsoonist lahkumisega on joon, mis ühendab seda iseseisvujate rühma osa vanematekoju püsima jäänud noortega.

24-aastane **Nora** elab üksinda korteris, mille vanemad talle ühes Eesti suuremas linnas pangalaenuga ostsid. Kuni gümnaasiumi lõpetamiseni oli tema haridustee sujuv ja töötee polnud veel alanud (ehk siis iseseisvumise algus sarnane „algajate iseseisvumiseks valmistujatega“). Gümnaasiumi lõpetades ei teadnud Nora, mida ta edasi õppida tahab. Seepärast otsustas ta aasta töötada. Pärast seda asus ta õppima majandust ja ettevõtlust, 1,5 aasta järel aga otsustas, et eriala pole tema jaoks. Töötas pool aastat ning järgmisel sügisel alustas IT-õpinguid, kuid aasta pärast selgus, et ka see eriala ei istunud talle. Seejärel soovis Nora asuda õppima avalikke suhteid, seepärast ei otsinud ta ka tööd: tal oli vanematega kokkulepe, et kuni õpingute lõpuni toetavad vanemad teda. Kuid Nora ei saanud ülikooli sisse. Nüüd oli ta sunnitud teenima elatist, mitte taskuraha, kuna vanemad on uues olukorras nõus toetama Norat vaid korterilaenu tagasimaksmisel, samas kui jooksvad kulud jäävad Nora enda kanda.

„... kommunaalide võlg on praegu natukene kasvanud ... Ja ma olen kõvasti kaalu kaotanud ((naerab)). Nagu mulle iga päev räägitakse, kui pole pikalt näinud, et „Sööd ka või?“. Ee, eks siis ta jah, mõjutab ikka küll. Et sa pead hakkama avastama, et kuhu sul raha läheb. Et kas sa hoiad ennast üleval või sa maksad arveid. Või sa teed natuke mõlemat ja oled endale natukene võlgu ja siis mingile firmale näiteks. Elektri eest siis või kommunaalide eest.“

Noral on palju sõpru, neil läheb Nora arvates paremini kui temal.

„... mu sõpradel läheb väga hästi. Neil sellist olukorda ei ole. Nad kas õpivad ja saavad vanematelt toetust või ülikoolilt toetust. Et mul oli samamoodi. Minul oli vanematega selline diil, et kui mina käin ülikoolis, siis ma ei pea töötama. Nemad siis hoiavad mind üleval. Sama asja ma olen märganud oma sõprade puhul. Et need, kes õpivad, need no, ei pea muretsema töö pärast. Et nad keskenduvad koolile ja siis vanemad maksavad neil toidu eest ja värki. Või siis neil on stabiilne töö või siis on juba kuskil mehega ja lapsega. Ma pigem olen see, mis on see, must lammas ((naerab)) õnneks, mul on väga hea meel, et mul ei ole palju sõpru, kes niimoodi hädas on praegu.“

Nora on kindel, et vajaduse korral abistavad teda nii sõbrad kui ka vanemad.

„... mul on hästi head sõbrad ümberringi ja perekond on ikka toeks. Ma ei palu neil oma arveid maksta, mis oleks nagu absurdne, aga ma tunnen, et nad on valmis mulle tegema mingeid asju, kui mul on vaja.“

Väljastpoolt sõprade ja perekonna ringi ei ole aga Nora arvates inimestel alust kusagilt abi (nt tööolukorra parandamiseks) loota.

„... ma ei usu, et riik peaks sulle maksma midagi või otsima sulle töö, aga ... Ise peab olema jah siuke aktiivne.“

3. VANEMATEKODUS PÜSIJAD

Tegu on sisemiselt väga heterogeense rühmaga: väga erinevalt toetatud ja erinevat abi vajavaid alamrühmi ühendab vaid püsivalt vanematekodus elamine.

3.1 Algajad iseseisvumiseks valmistujad

Noorus ja vähe koduseid pingeid iseloomustavad neid kuni 21–22-aastaseid koolikohustuse täitnud, tavaliselt keskhariduse omandanud, ka näiteks ajateenistusest tulnud inimesi. Erinevalt varakult iseseisvujatest, kelle iseseisvumine on väga intensiivne, ei kuhju neil noortel eri iseseisvumistahkedega seotud riskid protsesside üheaegsuse tõttu. Nende iseseisvumispaus tähistabki kavatsust iseseisvuda tasapisi, samm-sammult. Ainuüksi fakt, et nad võivad võtta (nt aastaks) aja maha, et kavandada tulevikku, kõneleb perekonna piisavast materiaalsest kindlustatusest. Tundub, et materiaalselt lisaabi sellised noored oluliselt ei vaja. Samas ei ole päris selge, kui küpsed on nad iseseisvumiseks: kas pausi võtmine tähistab tõsiseid kaalutlusi või vastupidi, soovi mugavustsoonist mitte lahkuda. Sellise trajektoori alguse puhul on jätkuna võimalikud mitu stsenaariumi ja just neid noori võiks toetada jõustav abi nõustamisteenuste, vabatahtliku töö jms kujul, et vältida maandumist „iseseisvuse edasilükkajate“ rühma.

20-aastane **Polina** lõpetas eelmisel aastal keskkooli, kuid ei jätkanud õpinguid ning tal pole plaanis ka tööd leida. Polina elab jätkuvalt koos isaga, kes katab tema elamiskulud ning lisaks teeb ka süüa ja koristab.

Intervjueerija: „Kui suur peaks olema palk, millega nõustuksite?“

Polina: „Ausalt öelda ei ole ma sellele mõelnud. Ma ei tea, peaasi, et raha jätkuks.“

Intervjueerija: „Praegu kogu Teie ülalpidamine tuleb vanematelt?“

Polina: „Jah. Iseenesestmõistetavalt.“

Polina leiab, et on kindlasti täiskasvanu, sest täiskasvanuks olemine on vanuse küsimus – küll aga pole ta iseseisev.

Intervjueerija: „Kui Te mõtlete tulevikus Teie elus toimuvatest sündmustest, kas Te tunnete siis saabuvate sündmuste ees mingit rahutust?“

Polina: „Üldiselt ikka tunnen, mõtlen, et on vaja töötada, mitte aga kellestki sõltuda, vanemad ei ole ka igavesed. Ma ei taha sõltuda mingist noormehest, tahan olla iseseisev. Mind ei häiri sõltumine vanematest, teine asi on sõltuda teistest inimestest. Ma ei taha sõltuda teistest inimestest, tahan olla kindel endas.“

Intervjueerija: „Kas selleks on vaja leida tööd?“

Polina: „Jah, leida töö või saada väljaõpet.“

Intervjueerija: „Kui heaks Te hindate oma šansse leida endale selline hea töö praegu?“

Polina: „Leian, et kui on püüd ja soov, siis on igal juhul võimalik leida endale sobivat tööd.“

3.2. Raskustesse takerdunud iseseisvujad

Stabiilse töö puudumine ei võimalda (partneriga elaval) noorel lahkuda oma vanematekodust.

Tegu on omamoodi fantoomrühmaga: kui järgida rangelt põhimõtet, et ka lühiajaline kodust lahkumine (sh nt mõneks kuuks välismaale palgatööle või lühiajalistele õpingutele) tähistab iseseisvumise protsessi algust, siis liigituvad siia väga üksikud noored. Samas kui võtta arvesse, et paljud lühiajalised lahkumised olidki planeeritud ajutisena, siis ühendab neid noori

ressursside ebapiisavus vanematekodust lahkumiseks. Vanemate juures elatakse – sh koos partneriga – mitte mugavuse pärast (nagu järgmine rühm), vaid hädavajaduse tõttu. Kui ettemakstud iseseisvujatel on vanemate poolt kindlustatud isiklik eluase, ilma et oleks tungiv soov autonoomia järele, siis sellel rühmal on vastupidi – vanematel (ega neil endilgi) pole võimalust/ressursi eluaseme muretsemiseks, kuigi seda soovitakse ja tihti ka selle nimel tegutsetakse.

Kuna elatakse vanematega, siis saadakse tihti neilt ka mittemateriaalset, sh praktilist abi, kuid kuna vanemate juures viibimine on tingitud ebakindlast tööturu olukorrast, siis kõneleb see ka ebapiisavast jõustamisest. Intervjuudest järeldub, et sellist olukorda (ehkki mitte just iseseisvumise algetapil) on kogunud väga erinevad (sh kõrgharidusega) noored. Seega peaks sellesse olukorda sattunute abistamiseks uurima vastavat „iseseisvumistõrget“ eraldi ja põhjalikumalt.

Andry on 21-aastane, elab tüdruksõbraga oma ema korteris. Emakeeleks on tal vene keel, kuid õppis eestikeelses koolis, mille jättis 11. klassi lõpus „isiklikel põhjustel“ pooleli. Sellele järgnes depressioon, ta istus kodus, ei teinud mitte midagi.

„... mõnda aega oli halvasti läinud ... Et siis ühel hetkel oligi, hästi lihtsa asja üle ka, et ma õppisin näiteks ühe matemaatika testi jaoks, et see mul hästi välja ei tulnud, ma käisin abiõpetaja juures, ja siis ikka ei saanud sellest läbi, ja siis oligi lihtsalt ükskõik. See on siuke väike asi, aga see oli lihtsalt see viimane tilk täis topsi ... Jah, ja siis mõnda aega olin lihtsalt siuke apaatne, või lihtsalt istusin kodus, ei teadnud, ei huvitanud nagu absoluutselt miski. Aga no hiljem võtsin ennast kätte ja liikusin eluga edasi.“

Andry asus tööd otsima, õpinguid jätkata ei olnud ega ole tal kavas. Ta töötas mõnda aega isa firmas, et teenida raha arvuti ostmiseks. Ta oli 19, kui leidis esimese ametliku töökoha ingliskeelse klienditoena. Pärast üheksat kuud tuli Andry sealt ära, kuna seal pidi töötama vahetustes kella 11–23 ja ka nädalavahetustel, nii et ta tundis, et töötabki ainult selleks, et arveid maksta, aga ei näe mitte kedagi, ei tüdruksõpra ega vanu sõpru ... Intervjuu toimumise ajal oli ta töötuna registreeritud ning otsis aktiivselt tööd, kuna tahtis üürida korterit koos (samuti töötu) tüdruksõbraga. Andryl on väga head suhted emaga. Need soojad suhted ongi ainus ressurss, millele Andry võib viletsas olukorras kindel olla. Vanemad läksid lahku, kui Andry oli 14–15. Ka töö leidmise suhtes pole tal kelleltki abi küsida.

„... vanemate kaudu, no mul ei olegi kellegilt küsida //Mhmmh// sealt. Kogu, ma ei tea pere poolest, sest üks osa perest elab üldse (***) (väikelinnas), üks osa elab (***) (välisriigis), ma ei tea, vanaema istub pensionil vaikselt. No isa teeb, isa on ise FIE, siis tema teeb üksinda tööd põhimõtteliselt enamus ajast. Selles mõttes, et seal ei olegi midagi küsida.“

3.3. Iseseisvumise edasilükkajad

Siia gruppi kuuluvad noored, kes on 20. eluaastate teises pooles, kes enam ei õpi ja kelle sissetulekuallikaks on juhutööd ja/või toetused (nt töövõimetoetus). Just selle rühma (tihti primitiivsena esitatud) kuvandit seostatakse „mugavat sõltuvust nautiva“ noorsooga.

EXCEPT-projekti intervjuudest nähtub, et nende noorte elu pole üldsegi nii kiiduväärt. Tihti pole nende vanemate perekonnad kuigi jõukad (samas ka mitte päris vaesed). Ka nende mugavus paistab olevat omalaadne: tundub, et nad tõesti ei ihka väljuda mugavustsoonist, kuid mitte seetõttu, et see väga mõnus oleks, vaid seetõttu, et neil pole piisavalt kindlust, et nad väljaspool kodu toime tuleks. Nad ei naudi sellist elustiili, küll aga pingutavad, et seda (ka iseendale)

põhjendada. Võib öelda, et nende iseseisvumine käib pigem sisemise töö kaudu, kui väliste „markerite“ saavutamise kaudu. Samas ei ole nende elustiil jätkusuutlik, vähemalt ei tundunud nende enda esitatud plaanid/stsenaariumid jätkusuutlikuna. See rühm tundub vajavat abi just oma elustiili jätkusuutlikkuse mõtestamisel ja alternatiivide kujundamisel.

Siim on 24-aastane, elab koos vanavanemate, õe ja vennaga vanavanemate kodus. Siim käis kaksteist aastat samas koolis, kuid tal ei olnud seal kuigi palju sõpru. 12. klass jäi Siimul pooleli õppevõlgnevuste kuhjumise tõttu. Järgmisel aastal lõpetas ta täiskasvanute gümnaasiumi. Pärast kooli lõpetamist ei käinud Siim eriti kodust väljas, tundis end üksildasena ning põdes depressiooni. Intervjuu toimumise ajaks oli ta sellest – ka Töötukassa konsultandi abiga – üle saanud. Kuid vanavanemate kodust Siim siiski lahkuda ei soovi. Vanavanemad, õde ja vend moodustavad Siimu turvavõrgustiku. Välismaal elavad vanemad toetavad teda vaid materiaalselt. Lähiajal ei kavatse ta eraldi elama asuda.

„Tungi mul ei ole kuhugi ära minna. Siis, kui vaja on, siis see on mõnus koht. Maakoht ikkagi. Kuigi linn on päris lähedal. Esiteks on see nagu kodu ikkagi. Hingelähedasem. Ja teiseks on mugavus. Et ... nagu mugavustsoon või. Kunagi ikka peab sealt välja minema, see on teada. Lihtsalt nii kaua olla seal kui võimalik. Et hea tunne on seal. Kodune. Keskkooli ajal ma tahtsin omaette korterit saada, aga raha ei olnud. Aga siis ma olin nagu valmis. Iseseisev olema. Aga raha oli see põhjus, et ei saanud. Vanavanemad ei suutnud ka toetada ja ... Aga tagantjärele vaadates oleks ta päris suur kulu olnud ka.“

Samas mõjutab olukorda ka see, et Siim on töötu.

„Sellepärast, et raha on kogu aeg vähe olnud. Päris palju on asju raha ümber tiirelnud ... Kui oleks piisavalt raha, siis ma vedeleks kuskil välismaal üldse.“

„Tegelikult on raha väga vähe. Aga ma elan praegult vanavanemate kodus ja koos vennaga. Selles mõttes on toit olemas kogu aeg ja ... Aga kui raha on, siis ma toetan neid ise ka. Et toidurahad ja elekter ja ... Et igakuiselt ma ikka saan, jah, sinna ise ka raha panna. Ma ei ole niimoodi, et päris kõike tarbin seal.“

Lähiajal ei ole Siimul olulisi elumuutusi plaanis, kuid ta ei välista neid.

„Hetkel ei ole ma õppimist plaanind kuidagi, jah. Et kui lähen, siis lähen kunstikooli. Kui saan sisse. Et elamist, noh ... Oma elamist tahaks ikkagi endale. Kasvõi algul mingi korter üürida. Et osta ei ole mõtet. Sest ma tean, et ma ei taha korteris elada väga kaua. Sest ta on nii pisike ikkagi. Sest kui oled ikka terve elu majas elanud ... Suured korterid on aga päris kallid. Neljatoalised ja sellised.“

„Oma firmat ma ei tea, see ongi kaks suunda, et kas ma lähen teise firmasse, olen nagu grupis niimoodi või noh, freelancer, otsin kedagi või keegi otsib mind. Et neil on omad plussid-miinused. Et neil on omad plussid-miinused. Et freelancer on arvatavasti raskem olla ja ... üksildasem. Nii et ma arvan, et ikkagi mingis teises firmas.“

Heaolu eeldused on Siimul „tavalised“.

„Ei oska niimoodi öelda tegelt ... Kõige tavalisemad asjad, et katus pea kohal ja toit olemas ja soe olla. Et mõnus keskkond on. Et näiteks, ma ei tea, keegi ei tülitse, midagi sellist.“

Iseseisvumise alguse ja mitteametliku toetuse mustrid on kokku võetud tabelis 2.

Tabel 2. Iseseisvumise alguse ja mitteametliku toetuse mustrid

		Materiaalne toetus	Mittemateriaalne toetus (emotsionaalne, informatsiooni vahendamine jne)
1. Varajane iseseisvumine: algab enne täisiga või keskhariduse omandamist	1.1. Varakult tööturule tõttajad	Nõrk	Vanematelt nõrk, sõprade-tuttavate puhul erineb, jõustav mõju nõrk
	1.2. Asendustoetajate otsijad		
	1.3. Alaealised mässaja(nna)d	Tugev	Vanemate toetus on kokkuvõttes jõustav, samas vastuolus sõprade-tuttavate toetusega
2. Täisealiste iseseisvumine: vanematekodust lahkumine mitte enne keskhariduse omandamist või täisealiseks saamist	2.1. Tööturule tõttajad	Erinev	Erinev
	2.2 Oma (perele) kodu loojad	Erinev (sh sõltub ka partneri vanemate ja sõprade-tuttavate toetusest)	Erinev
	2.3. (Kõrg)hariduse omandajad	Tugev	Tugev, jõustav
	2.4. Ettemakstud iseseisvumine	Tugev	Jõustamine pigem nõrk
3. Vanematekodus püsimine	3.1. Algajad iseseisvumiseks valmistujad	Tugev	Erinev
	3.2. Raskustesse takerdunud iseseisvujad	Nõrk	Erinev
	3.2. Iseseisvumise edasilükkajad	Pigem tugev	Pigem nõrk, sh jõustamise suhtes

Kokkuvõte

EXCEPT-projekti intervjuudest ilmnes, et mitteametlike toetajatena esinesid Eestis eelkõige **päritoluperekonna liikmed** (lisaks vanematele ja kasuvanematele ka õed-vennad) ning lähemad sugulased (tädid-onud, vanaemad-vanaisad). Iseseisvumise käigus kasvas ka enda loodud perekonna (ja sedakaudu omandatud „uute“ sugulaste) roll. Sellist abi peeti ka kõige enesestmõistetavamaks, eriti ressursirikastest pärit noorte poolt. Ka kinnitasid EXCEPT-i andmed, et pingete all kannatavatel peredel puudub võimalus lapsi jõustada, lastel puudub juurdepääs mõjuvõimsatele võrgustikele.

Üldiselt mängis **sõprade-tuttavate võrgustik** noorte elus ja iseseisvumise toetamisel peresuhetest tagasihoidlikumat rolli. Sõpradelt-tuttavalt saadi eelkõige informatiivset (nt töötamisel või institutsioonide kohta käivat), vähemal määral emotsionaalset laadi ja eriti vähe materiaalselt abi. Kohati, eriti iseseisvumise algul, vanemate ja eakaaslaste mõjud iseseisvumisele lausa vastandusid. Kui vanemate toetus jäi sõprade võrgu mõjule alla, kaasnes sellega riskikäitumine, eriti murdeas. Kui vanematel jätkus tarkust, kannatlikkust ja materiaalseid võimalusi selle käitumise tagajärgi heastada, sai noor võimaluse „ueks stardiks“. Kui vanemate abi jäi ikka nõrgaks, kaasnesid sellega tagajärjed, mis jäid noore elu pikemaks ajaks mõjutama (vangistused, võlad, rääkimata varakult katkenud haridusteest). Vanematest sõltus noore sõprade-tuttavate roll tema elus ka kaudsemalt, nt haridusvõimaluste loomisega toetasid vanemad samaaegselt ka ressursirikkama (või väiksema riskikäitumise tõenäosusega) sõprade-tuttavate võrgu kujunemist.

Vanemate rolli mõtestamisel noorte iseseisvuse toetajatena tuuakse tavaliselt välja nende abi (raskustega) **kohanemisel (turvavõrgustiku roll)**. Vähem räägitakse **jõustamisest** ehk sellisest toetamisest, mis aitab kaasa noorte **iseseisvumisvõimekuse** tõstmisele. Jõustamine võetakse vaatluse alla tavaliselt (juba alanud) iseseisvumisprotsessi puhul. Samas näitavad EXCEPT-i intervjuude tulemused, et jõustamist tasuks mõtestada laiemalt kui iseseisvumisvõimekuse kujundamist, st arvestada vanemluse rolliga ka iseseisvumise **eelduste** kujundamisel **iseseisvumisele eelneval** eluetapil (ennetav jõustamine). Esiteks, piiri tõmbamine sõltuvuse ja iseseisvumise (noorukiea ja varase täiskasvanuea) vahele on kokkuleppeline ning need piirid muutuvad aina hägusemaks. Teiseks, oluline on ka banaalne ja samas uuringutes kinnitust leidnud tõde: iseseisvumise sujuvus sõltub olulisel määral sellest, kui võrd **ollakse valmis** teekonda alustama (Aquilino 1999).

EXCEPT-projekti tulemused kõnelevad selle poolt, et vanemate poolne jõustamine ja toetamine mängivad olulist rolli selles, milliseks kujuneb tööturu ebakindluse kogemus ning selle tagajärjed iseseisvumisele ja heaolule (vt publikatsioone EXCEPT-projekti kodulehelt¹⁰). Kõige üldisemalt võiks vanemate toetavat rolli iseloomustada kui kindlustust tööturu ja laiemalt sotsiaalse ebakindluse vastu: ettevalmistust ja kindlustunde pakkumist nii oluliste valikute tegemiseks kui ka ebaõnnestumiste „parandamiseks“ („lisakatse“ võimaldamine). Tugeva toetuse puhul nõrgeneb ka eri riskide negatiivne mõju, seda nii struktuursete (nt ebasoodne kohalik töö- või eluasemeturg), institutsionaalsete (piiratud haridusvõimalused väiksemates asulates, piiratud juurdepääs sotsiaaleluasemele jne) kui ka vanemate enda pere või tööga

¹⁰ www.except-project.eu.eriti Bertolini, S., Deliyanni-Kouimtzis, K., Bolzoni, M. et al (2018)

seotud ohtude puhul. Vanemate abi liigitatakse kõige üldisemalt materiaalseks ja mittemateriaalseks (praktilist laadi, emotsionaalset, informatsioonilist abi, samuti nõuandmist). Intervjuudest järeldub, kui oluline on mittemateriaalne abi lapse **murdeas**, vanemate hoolitseva ja usaldusväärse tiiva all suudetakse palju vigu vältida ja isegi parandada (nt alaealiste mässajate iseseisvumistrajektoori puhul).

Samas kinnitasid EXCEPT-i noorte elulood, et iseseisvusvõimekuse taset ja vanemate **tõhusust turvavõrgu ja jõustajatena** mõjutab oluliselt vanemate **ressursitase ja peresisesed suhted**. Tihti käivad need kaks käsikäes: ressursside nappus kipub suhteid pingestama, nii et paljude lugude puhul oli raske vahet teha, kas noorte iseseisvumisvõimekuse kujunemisele mõjusid pärssivalt tööpuudusest, vaesusest või suhete iseloomust tulenevad pinged. Kindel on vaid see, et igal juhul avaldasid „muutused vanemate perekonna koosseisus“ (lahutused, eraldi elama asumised, ühe või mõlema vanema töö välismaal, uued partnerid jne, rääkimata vanema(te) kaotamisest) olulist mõju noorte käekäigule ja laiemalt kindlustundele (kuigi seda viimast ei pruukinud nad otse välja öelda). Intervjuudest ilmneb ka, kui tavaliseks on sellised muutused kujunenud. Seda laadi perekondlikud sündmused kippusid seadma noori raskete valikute ette või osutusid nende iseseisvumise alguseks (tihti enne, kui noored selleks ise valmis olid).

Tänapäeva noori nimetatakse vahel ka bumerangi-põlvkonnaks, viidates sellele, et iseseisvumise protsess ei ole neil ei järjepidev ega kindlalt ühesuunaline: lahkudes kord vanematekodust, võidakse korduvalt tagasi tulla ja saada iseseisvast tagasi vanematest sõltuvaks. EXCEPT-i tulemused juhivad tähelepanu sellele, et üks varajaste lahkumiste põhjusi ongi asjaolu, et vanematekodu lihtsalt lakkab olemast ja polegi, kuhu tagasi pöörduda. Sotsiaalset tõrjutust käsitlevas kirjanduses nähakse perekonnas olulist „vahendajat“ (eriti noore) isiku ja ühiskonna vahel: perekonna liikmeks olemine tähistabki juba, et ta pole ükski, ta kuulub teiste inimeste hulka, ta pole tõrjutud. EXCEPT-i intervjuud panevad selles kahtlema: suur perekond ei pruugi tähendada suhete paljusust ja kaasatust, võib juhtuda ka otse vastupidi.

Pingete kuhjumist vanemate perekonnas võimendas asjaolu, et selliste perede elukohaks olid töö- ja haridusvõimaluste poolest vaesed ning „regionaalpoliitikast kõrvale jäänud“ Eesti ääremaad: asjaolud survestasid noori varaseks iseseisvumiseks keskkonnas, kus võimalused selleks on piiratud.

Küll aga järeldub noorte intervjuudest, et elu on kõigist skeemidest ja üldistamistest oluliselt mitmekesisem. Esiteks, nii mõneski pingetes vaevlevas **perekonnas leidus keegi**, kes oli noore jaoks toeks nii palju, kui see tema võimuses oli: kasuisa toetas kasutütart ka pärast seda, kui ema ta kodust välja viskas (korraldas nii, et tütar saaks ikka temale kuuluva päranduse osa), vanemad õed-vennad lubasid nooremaid enda juurde elama, kuigi nende enda toimetulek jättis soovida, üritasid neid aidata töö leidmisel, kuigi nende enda töökohad olid kas viletsa kvaliteedi/palgaga või mitteametlikud. Oluliseks toetuse allikaks võib kujuneda noorele ka tema partneri perekond. Iseasi, et väga noorte inimeste puhul ei pruugi partnerlussuhe olla püsiv ning seega võib see olla heaks (nii materiaalseks kui ka mittemateriaalseks) abiks kohanemisel, kuid küsitava jõustamise potentsiaaliga.

Teiseks, just sellistest pingerikastest perekondadest pärit noored on enam harjunud **varakult vastutust enda peale võtma** nii enda kui ka teiste eest (lahkutakse kodust, et toetada ema, vabastades teda vastutusest enda kui alaealise lapse eest ja võimaluse korral jagatakse ka mingi osaga oma vähesest palgast; tullakse koju tagasi, et välismaal töötava kasuvenna lapsed ei tunneks end hüljatuna), teisisõnu on nad oma iseseisvumisvõimet omandanud „*learning by doing*“. Ja vastupidi, sageli hästi toetatud noored vanemate abi ei märkagi ja peavad seda

enesestmõistetavaks. Oma iseseisvumisvõimekust kiputakse ülehindama, peetakse end väga iseseisvaks. Intervjuudes esitatakse oma elukäiku nii, et vanemate roll on selles tihti „nähtamatu“. See, millist vanemate abi peetakse enesestmõistetavaks, erineb perekondade lõikes nii oluliselt, et kohati tundus, et vanemate poolt hästi toetatud ja pingetega perekondadest pärinevad noored elavad eri maailmades.¹¹

EXCEPT-i intervjuud näitasid selgelt, kui oluline on iseseisvumise alguse ajastus ja kui riskantseks kujuneb teekonna algus juhul, kui iseseisvumisvõimekus pole veel välja kujunenud. Vanematelt ja sõpradelt saadav abi varieerus oluliselt iseseisvumise algust iseloomustavate mustrite lõikes. Seetõttu erineb nende rühmade lõikes ka see, millist tuge vajatakse.

Kõige haavatavam rühm on **varajased iseseisvujad**, samas on ka nende iseseisvumisele osutatav abi kõige kasinam. Nende noorte iseseisvumise algus on eriti intensiivne: kodust „põgenemine“ seab nad olukorda, kus peab samal ajal tegelema mitme iseseisvumisülesandega: leidma eluaseme, õppima, töötama. Üldjuhul ei tulda selles vanuses toime töö ja õppimise või töö/õppimise ja perekonnakohustuse ühitamisega: haridustee katkeb varakult, hilisemad katsed jätkata ebaõnnestuvad, haridustase ja kvaliteet jätavad soovida, mistõttu jääb kitsaks ka sobivate ametikohtade valik. Kõige vähem riske esineb **kõrghariduse omandanute** puhul. Ka nemad kannatavad tööturu ebastabiilsuse all, kuid nende iseseisvumistrajektor on sujuvam ja neile osutatav abi stabiilsem.

---

11 Ka mõni neist noortest, kes jäid (eri põhjustel) vaat et ilma vanemate toetuseta, peaaegu ei rääkinud vanemate rollist oma elus. Eriti kehtis see nende noorte puhul, kellel oli vanematega seotud mingi pöördeline (paraku mitte heas mõttes) hetk elus, kuid seda keelduti kommenteerimast.

Kasutatud kirjandus

Aquilino, W.S. (1999). Rethinking the young adult life stage: Prolonged dependency as an adaptive strategy. In Booth, A., Crouner, A. C., & Shanahan (eds), *Transitions to adulthood in a changing economy: No work, no family, no future*. Westwood, CT: Praeger.

Bertolini, S., Deliyanni-Kouimtzi, K., Bolzoni, M., Ghislieri, C., Goglio, V., Martino, S., Meo, A., Moiso, V., Musumeci, R., Ricucci, R., Torrioni, P.M., Athanasiades, C., Figgou, L., Flouli, A., Kostouli, M., Sourvinou, M.N. (2018). *Labour market insecurity and social exclusion: Qualitative comparative results in nine countries*, EXCEPT Working Papers, WP No. 53. Tallinn University, Tallinn. <http://www.except-project.eu/working-papers/>

Bertolini, M., Bolzoni, M., Moiso, V. & Musumeci, R. (2018). *The comparative qualitative research methodology of the EXCEPT project*, EXCEPT Working Papers, WP No. 56. Tallinn University, Tallinn. <http://www.except-project.eu/working-papers/>

Briggs, X. S. (1998). Brown kids in white suburbs: Housing mobility and the many faces of social capital. *Housing policy Debate*, 9(1), 177-218.

Ojamäe, L. (2009). *Making choices in the housing market: social construction of housing value: the case of new suburban housing. Doktoritöö*. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Reiska, E., Roosmaa, E.-L. & Oras, K. (2018). *Tõrjutuse sisu ja mõju noortele: ebakindla tööturupositsiooni mõju noorte sotsiaalmajanduslikule olukorrale ning tervisele ja heaolule*. Tallinn University, Tallinn.

Reiska, E., Roosmaa, E.-L., Oras, K. & Taru, M. (2018). *Young adults in insecure labour market positions in Estonia – the results from a qualitative study*, EXCEPT Working Papers, WP No 23. Tallinn University, Tallinn. <http://www.except-project.eu/working-papers/>

Settersten, R.A. & Ray, B. (2010). What's going on with young people today? the long and twisting path to adulthood. *Future Child*, 20(1), 19-41.

Settersten, R.A. (2012). The contemporary context of young adulthood in the USA: From demography to development, from private troubles to public issues. In Booth, A., Brown, S.L., Landale, N.S., Manning, W.D., McHale, S.M. (eds), *Early adulthood in family context*. New York: Springer.

Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, 133(5-6), 531-578.

Silver, H. (2007). *Social Exclusion: Comparative analysis of Europe and Middle East youth*. Middle East Youth Initiative Working Paper No. 1.

Stack, C.B (1974). *All our kin: Strategies for survival in a black community*. New Yourk: Harper and Row.

Vöormann, R. & Helemäe, J. (2016). Gender inequality in the changing labour market: the case of Estonia. In Razzu, G. (ed), *Gender inequality in Eastern European labour market. Twenty-five years of transition since the fall of communism*. Abington: Routledge.